

The Connection of Politics, Economics, and Religion in Tehran's Grand Bazaar (Case Study: Shah's Caravanserai)

Hamidreza aryanfar ¹

Submitted: 2026-06-21 Revised: 2026-07-27 Accepted: 2026-09-09 Published: 2026-09-03 pp.132-162

Abstract

One of the important aspects in the study of traditional markets in the Qajar period is related to the issue of the continuity of political-economic relations and religious relations. The present study aims to investigate and explain the role of the endowment institution in organizing economic affairs and physical development of one of the oldest commercial centers of the Tehran market in the Qajar period - the Shah's Caravanserai - and to analyze the logic governing it. The endowment institution, as one of the most important mechanisms for organizing economic, religious, and social affairs in Qajar Iran, was a reflection of politics in urban markets and an inseparable link between the benevolent intentions of individuals and the general needs of society. This aspect of urban markets has not been studied based on endowment documents and solid historical evidence and data so far. In the present study, which was conducted to explain the interconnection of politics and religion in the Shah's Caravanserai (the current Republic Palace) from the middle period of the Qajar rule onwards, an attempt has been made to examine the relationship between politics and the market through the endowment mechanism using a descriptive-analytical approach and documentary data. The findings of the study show that the Qajar dynasty played an important role in the development of the endowment tradition and, consequently, the physical development of the markets. By endowment of commercial premises, they helped to meet the various needs of the society by continuing the function of the endowments and implementing the endowment intentions. The actions of the endowment officials in the Qajar period are a reflection of the ruling political structure and the role of religious status in the economic mechanisms of the market, and indicate the continuity and continuity of politics, religion, and economy.

Keywords: : Qajar, endowment documents, Ali Khan Zal-ul-Satan, Tehran Grand Bazaar, Shah's Caravanserai.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. Assistant Professor, Department of History, Culture and Civilization of Iran, Iranology Foundation, Tehran, Iran, Email: aryanfar@iranology.ir

References

1. Ettehadieh, Mansoureh. (1999). "Tehran's Endowments and the City's Transformation (1269–1320 AH)," **Vaghf-e Miras-e Javidan Quarterly**, 7(28), 7–16.
2. Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1984). **Al-Ma'athir wa al-Athar** [Monuments and Relics], ed. Iraj Afshar, Tehran: Asatir Publications.
3. Afshar, Iraj. (1995). **Yadegar-ha-ye Yazd** [Monuments of Yazd], 3 vols., Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
4. Bamdad, Mehdi. (1978). **Sharh-e Hal-e Rejal-e Iran** [Biographies of Iranian Notables], vols. 1 & 2, Tehran: Zavar Publishing.
5. Berezin, Ilya Nikolayevich. (2001). **Map of Dar al-Khilafah Tehran in 1258 AH**, Tehran: Sahab Geographic and Cartographic Institute.
6. Jahangir Mirza. (2005). **Tarikh-e Now** [New History: Events of the Qajar Era, 1240–1267 AH], ed. Abbas Eghbal, Tehran: Elm Publishing.
7. Jafari Langroudi, Seyyed Mohammad Jafar. (2008). **Terminology-ye Hoghugh** [Legal Terminology], Tehran: Ganj-e Danesh Library.
8. Habibi, Hassan. (2010). **Sargozasht-e Bazar-e Bozorg-e Tehran: Bazar-ha va Bazarche-ha-ye Pirmuni-ye An dar Divist Sal-e Akhir** [The Story of Tehran's Grand Bazaar and Its Surrounding Markets and Sub-markets over the Last Two Hundred Years], Project Manager: Shahram Yousefifar, Tehran: Iranology Foundation.
9. Floor, Willem. (1987). **Jostar-ha-yi az Tarikh-e Ejtema'i-ye Iran dar Asr-e Qajar** [Essays on the Social History of Iran in the Qajar Era], trans. Abolghasem Sari, Tehran: Toos Publishing.
10. Floor, Willem. (2016). **Tarikh-e Mali-ye Iran dar Ruzgar-e Safaviyan va Qajariyan** [Financial History of Iran in the Safavid and Qajar Eras], trans. Abolghasem Sari, Tehran: Toos Publishing.
11. Kreschis, Monsieur. (1380 [2001]). **Map of the Dar al-Khilafah of Tehran (1275 AH)**. Tehran: Sahab Geographic and Cartographic Institute.
12. Karimnia, Jamal; Sadri, Manijeh; Fasihi, Simin; Ahmadi, Nozhat. (1401 [2022]). "Explaining and Analyzing the Socio-Economic Functions of the **Waqf** (Endowment) Institution in Qajar-Era Ardabil." **Parseh Archaeological Studies**, 6(22), 379–396.
13. Kasaei, Reza. (1355 [1976]). "Architecture of Roads and **Robats** (Caravanserais)." **Art and Architecture Quarterly**, 8(37–38).
14. Keshavarz, Mohammad. (1388 [2009]). "Examining the Motivations of Endowers in Tehran: A Re-reading of Two Examples of Bazaar Endowment Deeds from the Qajar Era." **Waqf-e Miras-e Javidan**, 17(68), 100–108.
15. Giddens, Anthony. (1363 [1984]). **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration** (Trans. Akbar Ahmadi). Tehran: Elm Publications.
16. Sepehr, Mohammad-Taqi Khan. (1377 [1998]). **Nasekh al-Tavarikh** (3 Vols.). Tehran: Asatir Publications.
17. Sa'dvandian, Cyrus & Ettehadieh, Mansoureh. (1368 [1989]). **Statistics of the Dar al-Khilafah of Tehran**. Tehran: Tarikh-e Iran Publications.

17. Ataei Ashtiani, Zohreh & Mousavi, Seyedeh Fahimeh. (1404 [2025]). "A Study on Qajar-Era Tehran Endowment Documents: A Comparative Analysis of Endowment Expenditures." *Scientific Journal of Archival Studies and Research*, 1(1), 5–27.
18. Amid, Hassan. (1360 [1981]). *Persian Dictionary* (2 Vols.). Tehran: Amirkabir Publications.
Mo'in, Mohammad. (1991). *Persian Dictionary* (Farhang-e Farsi), 6 vols., Tehran: Amirkabir Publications.
19. Najm al-Dawla, Abd al-Ghaffar. (2001). *Map of the Seat of the Caliphate, Tehran* (1309 AH), Tehran: Sahab Geographic and Cartographic Institute.
20. Norouzi, Farshid, and Norouzi, Jamshid (2022). "Types and Methods of Utilizing Endowments (Waqf) by Clerics and Merchants of Sari during the Qajar Era," *Ganjineh-ye Asnad* (Document Treasury) Quarterly, Vol. 32 (1), 112–143.
21. Nour-Ahmadi, Mehdi. (2010). "An Analysis of the Functions of the *Waqf* Institution in the Islamic Economy," *Andisheh-ye Sadegh*, Nos. 11 & 12, 1–10.
22. Private documents of Arsalan Alishahi, current custodian of the Shah Caravanserai.
23. Private documents of Reza Fallah, a long-time shopkeeper at the Shah Caravanserai.
24. Private documents of Ali Mortazi, a long-time shopkeeper at the Shah Caravanserai.
25. Private documents of Mohsen Manzouri, a long-time shopkeeper at the Shah Caravanserai.
26. Interview with Ali Mortazi, a long-time shopkeeper at the Shah Caravanserai, 2008.
27. Interview with Mohsen Manzouri, a long-time shopkeeper at the Shah Caravanserai, 2008.
28. *Ettela'at* Newspaper, Year 21, 1947.
29. *Iran* Newspaper, No. 768, 12 Sha'ban 1309 AH.
30. Bourdieu, P. (1990). The Logic of Practice. Stanford: Stanford University Press.

پیوستگی سیاست، اقتصاد و مذهب در بازار بزرگ تهران

(مطالعه موردی: کاروان سرای شاه)

حمیدرضا آریانفر^۱

از صفحه ۱۱۴ تا صفحه ۱۶۲ تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۳۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۱۱

چکیده

یکی از وجوه مهم در مطالعه بازارهای سنتی در دوره قاجار به مقوله پیوستگی مناسبات سیاسی - اقتصادی و مناسبات مذهبی مربوط است. پژوهش حاضر باهدف بررسی و تبیین نقش نهاد وقف در سازماندهی امور اقتصادی و توسعه کالبدی یکی از قدیمی ترین مراکز تجاری بازار تهران در دوره قاجار - کاروان سرای شاه - و تحلیل منطق حاکم بر آن انجام شده است. نهاد وقف به عنوان یکی از مهم ترین سازوکارهای سامان دهی امور اقتصادی، مذهبی و اجتماعی در ایران دوره قاجار، بازتاب سیاست در بازارهای شهری و پیوندی ناگسستنی میان نیت خیرخواهانه افراد و نیازهای عمومی جامعه بوده است. این وجه از بازارهای شهری بر اساس اسناد وقف و شواهد و داده های تاریخی متقن تاکنون مورد مطالعه قرار نگرفته است. در پژوهش حاضر که به منظور تبیین در هم پیوستگی سیاست و مذهب در کاروان سرای شاه (سرای جمهوری فعلی) از دوره میانی حکمرانی قاجار به بعد صورت گرفته، تلاش شده با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از داده های اسنادی، به بررسی ارتباط حوزه سیاست و بازار از طریق سازوکار وقف بپردازد. یافته های پژوهش نشان می دهد: خاندان قاجار نقش مهمی در توسعه سنت وقف و به تبع آن توسعه کالبدی بازارها داشته و با وقف اماکن تجاری، در پی تداوم کارکرد موقوفات و اجرای نیت وقفی، به رفع نیازهای مختلف جامعه کمک می کردند. اقدام رجال واقف در دوره قاجار، بازتابی از ساختار سیاسی حاکم و نقش منزلت دینی در سازوکارهای اقتصادی بازار به شمار می رود و نشان از تداوم و پیوستگی سیاست، مذهب و اقتصاد دارد.

واژگان کلیدی: قاجار، اسناد وقفی، علی خان ظل السلطان، بازار بزرگ تهران، کاروان سرای شاه.

Cite this article: Hamidreza aryanfar. (2026). The Connection of Politics, Economics, and Religion in Tehran's Grand Bazaar (Case Study: Shah's Caravanserai). Journal of Diplomatic Studies and Research (DPR) Vol-1, Issue-2, 132-162. <https://doi.org/10.22034/dpr.2026.587803.1022>

^۱. استادیار گروه تاریخ، فرهنگ و تمدن، بنیاد ایران شناسی، تهران، ایران. Email: aryanfar@iranology.ir

۱- مقدمه

نهاد وقف^۱ در دوره های مختلف تاریخ ایران، همواره نقشی بنیادین در سامان دهی مناسبات اجتماعی و تأمین نیازهای عمومی ایفا کرده است. این نهاد نه تنها کارکردهای اقتصادی و خدماتی داشته؛ بلکه عرصه ای برای بازنمایی روابط قدرت و منزلت اجتماعی به شمار می رفته است. وقف را می توان فراتر از این حدود، به منزله سازوکاری اجتماعی - فرهنگی دانست که در آن، کنش مذهبی با مناسبات قدرت، طبقه و منزلت پیوند می خورد. در این چهارچوب، تحلیل اسناد وقفی، نه تنها به فهم کارکردهای اقتصادی یا مذهبی؛ بلکه به بازسازی ساختارهای اجتماعی و روابط درونی جامعه در یک بافت تاریخی خاص یاری می رساند.

در دوره قاجار، با گسترش فعالیت های تجاری و تقویت نقش گروه های اجتماعی، به ویژه رجال دربار، وقف به یکی از مهم ترین ابزارهای حضور اجتماعی و تثبیت جایگاه سیاسی و اقتصادی - مذهبی تبدیل شد و واقفان از طریق ایجاد موقوفه، علاوه بر نیل به اهداف دینی و خیرخواهانه، در شکل دهی به ساختارهای اجتماعی و شبکه های نفوذ محلی نیز نقش آفرینی می کردند. مطالعه موقوفات این دوره پنجره ای به سوی درک عمیق ساختارهای اقتصادی و مذهبی آن دوره می گشاید و بازتابی از اولویت ها، نیازها و تحولات جامعه آن دوره را به نمایش می گذارد. بررسی اسناد وقفی، امکان تحلیل دقیق تر انگیزه های واقفان، نحوه توزیع منابع و تأثیر وقف بر جامعه را فراهم می سازد.

پس از انتخاب تهران به عنوان پایتخت در اوایل قرن سیزدهم هجری، این شهر تحولات بسیاری را در راستای تبدیل شدن به نمونه ای از شهر پایتختی تجربه نمود. در اثر وضعیت جدید، تهران در برابر شیراز، اصفهان و تبریز قرار گرفت که در زمینه های فرهنگی، اجتماعی و شهرنشینی از سابقه ای درخشان تر نسبت به تهران برخوردار بودند. این امر سبب گردید روند رشد و توسعه کالبد فضایی و مناسبات شهری تهران از جمله بازار بزرگ تهران شتاب گیرد.

این بازار با موقعیت تجاری خاص، بستری مناسب برای مطالعه عملکرد و کارکرد وقف در دوره قاجار به شمار می آید. در این بخش از تهران، وقف دارای پیشینه طولانی بوده و اسناد موقوفات بازمانده از این دوره، اطلاعات ارزشمندی در مورد نوع اموال، اهداف واقفان، مصارف تعیین شده برای موقوفات و همچنین نقش گروه ها و طبقات مختلف اجتماعی در عمل به

۱. واژه «نهاد» در این مقاله در معنای جامعه شناسی آن به کار رفته است؛ یعنی مجموعه ای از قواعد، کنش ها و روابط اجتماعی پایداری که در طول زمان تداوم یافته و در سامان دهی زندگی جمعی نقشی اساسی دارد. بر این اساس، «نهاد وقف» نه صرفاً یک عمل عبادی، بلکه ساختاری اجتماعی با کارکردهای اقتصادی، فرهنگی و دینی تلقی می شود (Bourdieu, ۱۹۹۰: ۵۷؛ گیدنز، ۱۳۶۳: ۲۴).

این سنت حسنه را ارائه و تصویری جامع از جایگاه وقف در پویایی اجتماعی و اقتصادی بازار در دوره قاجار نشان می دهد.

در این دوره، بازار در کنار عنصر مسجد و دارالحکومه، یکی از مهم ترین عناصر زندگی اقتصادی - اجتماعی شهری بود که مورد توجه نخبگان سیاسی قاجار قرار داشت و بسیاری از بناهای مهم در آن احداث شد. رجال حکومتی، از فعال ترین گروه های اجتماعی و سیاسی، از طریق وقف نه تنها به دنبال کسب ثواب دینی؛ بلکه در پی تثبیت اعتبار اجتماعی و حفظ نفوذ اقتصادی خود بودند. از این رو با توجه به اهمیت اسناد وقفی، این پژوهش در پی پاسخگویی به این سؤال است که:

- وقف چگونه در ارتباط میان سیاست و مذهب در بازار تهران نقش آفرینی کرده است؟

در واقع سنت وقف در گسترش کالبدی بازار تهران در دوره قاجار چه نقشی داشته است؟

در این دوره، وقف تحت تأثیر ارتباط میان جریان های سیاسی و مذهبی بوده و واقف در پیوند میان سیاست و مذهب به ایجاد مرکز تجاری در قلب بازار تهران پرداخته است.

وجود اسناد وقفی، امکان بررسی دقیق واقفان، متولیان و ویژگی های اجتماعی آنان را فراهم کرده و می تواند تصویری روشن از منطق اجتماعی حاکم بر تصمیم گیری واقفان ارائه دهد. این پژوهش به دنبال واکاوی نقش یکی از رجال قاجار در وقف یکی از مهم ترین عناصر تجاری بازار تهران در دوره قاجار است. این موقوفه را نباید صرفاً کنشی در سطح فردی تلقی کرد، بلکه باید آن را پدیده ای چندبُعدی دانست که در پیوند میان عرصه های مذهبی، اقتصادی و سیاسی قابل تبیین است. این کنش در عین پایبندی به ارزش های مذهبی و تأمین مالی امور مذهبی، نقش اساسی در تثبیت جایگاه اجتماعی شخص واقف و حفظ انسجام جامعه شهری ایفا می کرد. از همین رهگذر، وقف در دوره قاجار به نهادی بدل شد که کارکردهایی فراتر از عبادت یا نیکوکاری داشت و به سازوکاری مهم در بازتولید نظم اجتماعی و مشروعیت گروه های سیاسی تبدیل شد.

در این پژوهش، وقف به مثابه یک نهاد اجتماعی بررسی می شود؛ نهادی که در پیوند میان دین، اقتصاد و جامعه، کارکردی چندوجهی در تاریخ ایران داشته است. «نهاد» در معنای جامعه شناسی آن، «الگوی سازمان یافته ای از روابط اجتماعی پایدار» است که کنش های فردی را در بستر قواعد و ارزش های جمعی جهت دهی می کند (گیدنز، ۱۳۶۳: ۲۴). در همین راستا، پیر بوردیو نیز نهادها را بخشی از میدان های اجتماعی می داند که از طریق سرمایه های نمادین، اقتصادی و فرهنگی بازتولید می شوند. (Bourdieu, 1990: 57) بر پایه این تلقی، وقف در جامعه ایرانی تنها به عنوان یک رفتار دینی فردی فهم نمی شود؛ بلکه به منزله ساختاری تاریخی و بازتولیدشونده عمل می کند که از طریق آن روابط میان گروه های اجتماعی، از جمله حاکمان، عالمان، تجار سازمان یافته است.

از منظر تاریخی، پژوهشگرانی چون ویلم فلور نشان داده اند که وقف در دوره های صفوی و قاجار به سازوکاری کارآمد برای تأمین منابع مالی امور مذهبی، آموزشی و خدمات شهری بدل شد؛ بنابراین در این مقاله، «نهاد وقف» بر جنبه نهادمند و

سازمان یافته این پدیده تأکید دارد؛ نهادی که ضمن برخورداری از مشروعیت دینی، در عمل بخشی از نظام اجتماعی و اقتصادی شهر تهران را در دوره قاجار سامان می داد. (فلور، ۱۳۹۵: ۱۱۲)

باوجود اهمیت نهاد وقف در ساختار اجتماعی و اقتصادی دوره قاجار، بخش قابل توجهی از پژوهش های انجام شده بر کارکردهای اقتصادی، حقوقی و مذهبی وقف متمرکز بوده و کمتر به ابعاد سیاسی وقف و نقش خاندان قاجار پرداخته اند. از پژوهش های منتشر شده: اتحادیه (۱۳۷۸) در مقاله ای با عنوان «موقوفات تهران و تحول شهر» در بخش هایی از آن به موقوفات محله بازار در نیمه دوم حکومت قاجار، عصر ناصری به بعد اشاره کرده است. کشاورز (۱۳۸۸) در مقاله «بررسی انگیزه های واقفان در شهر تهران؛ بازخوانی دو نمونه از وقف نامه های بازار در دوره قاجار» به تحلیل انگیزه ها و اهداف وقف از سوی واقفان در دوره یادشده، پرداخته است. همچنین نوراحمدی (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی» به بررسی کارکردهای مختلف وقف در جامعه می پردازد. نوروزی (۱۴۰۱)، در مقاله «نوع و نحوه مصرف موقوفات روحانیون و تجار ساری در دوره قاجار»، به بررسی تأثیر وابستگی طبقاتی و تحولات سیاسی و اجتماعی بر نوع و نحوه مصرف موقوفات در ساری پرداخته است. کریم نیا و دیگران (۱۴۰۱)، در مقاله «تبیین و تحلیل کارکردهای اجتماعی - اقتصادی نهاد وقف در اردبیل دوره قاجار»، به کارکردهای مذهبی، اجتماعی، و اقتصادی این نهاد در دوره قاجار و به نقش اساسی سنت وقف در شکل گیری زیرساخت های اقتصادی شهر اردبیل نظیر راسته بازارها، کاروان سراها، تیم ها، تیمچه ها و... پرداخته اند. در نهایت عطایی آشتیانی و موسوی (۱۴۰۴)، در مقاله «پژوهشی در اسناد وقفی تهران قاجاری، بررسی تطبیقی مصارف موقوفات» به بررسی تأثیر الگوی وقف، در شکل گیری شهر تهران پرداخته و با روش اسنادی، ارتباط میان موقوفات تهران در دوره قاجار با توسعه شهری تهران را نشان داده اند. باوجود مقالات منتشرشده، پژوهشی که نقش موقوفات طبقه حاکمه را در سطح اجتماعی بر پایه داده های اسناد وقفی تحلیل کند، انجام نشده است. پژوهش حاضر درباره پیوند میان سیاست و اقتصاد در دوره قاجار و نقش نهاد وقف به عنوان ابزاری برای توازن اجتماعی و توزیع ثروت در جامعه، ساخت و تقویت زیرساخت های شهری است و می کوشد با اتکا بر داده های مستند، تصویری از نقش طبقه حاکمه در دوره قاجار ارائه دهد. فقدان اسناد، مدارک و داده های لازم برای بازشناسی نقش و کارکرد خاندان قاجار در وقف اماکن تجاری بازار تهران، سبب می گردد، تلاش های فوری برای ثبت و ضبط تاریخ اجتماعی - اقتصادی بازار تهران و بررسی اسناد وقفی بر جای مانده، در دستور کار قرار گیرد. تحلیل اسناد وقفی این دوره، نه تنها امکان شناخت سازوکارهای درونی نهاد وقف را فراهم می کند، بلکه چشم اندازی از نحوه بازتولید روابط اجتماعی و توزیع قدرت در جامعه شهری دوره قاجار را ارائه می دهد و به فهم عمیق تر منطق اجتماعی حاکم بر کنش های واقفان کمک می کند.

این مقاله از نظر هدف، بنیادی بوده و از حیث ماهیت، تاریخی، رویکرد توصیفی - تحلیلی دارد و در قالب آن باتکیه بر

داده های اسنادی، به بررسی کارکرد وقف در بازار تهران^۱ پرداخته شده است. روش گردآوری داده ها مبتنی بر مطالعه اسناد وقفی و کتابخانه ای بوده است. نتایج این مطالعه می تواند درک روشنی از پیوند سیاست، اقتصاد و مذهب در حیات شهری دوره قاجار ارائه و نقش نهاد وقف را در سازمان دهی امور مذهبی و اجتماعی و تثبیت جایگاه واقفان در این دوره تاریخی تبیین نماید.

۲- جایگاه وقف در بازار تهران؛ تثبیت موقعیت کنشگران شهری در دوره قاجار

بررسی پیشینه شهر تهران و جریان تکامل تدریجی کالبد و عناصر و مجموعه های بازار تهران در دوره قاجار نشان می دهد که تکامل مناسبات بازار چگونه فضاها و حوزه های عملکردی ویژه ای را ایجاد کرده که مناسب با نیازهای آن دوره تاریخی بوده است (حبیبی، ۱۳۸۹: ۴۹). بررسی و تحلیل این روند، مناسبات سیاسی - اقتصادی و مذهبی را نمایان می سازد که در بازار تهران شکل گرفته و به حیات خود ادامه داده است. بازار در یکی از محلات قدیمی تهران - محله بازار - شکل گرفته و به دلیل موقعیت آن، در دوره قاجار و پس از آن به یکی از کانون های اصلی تجارت کشور تبدیل گردید. باین حال، اهمیت بازار را نمی توان صرفاً در چارچوب یک بازار شهری توضیح داد. این بازار به عنوان فضای واسط میان تولیدکنندگان و شبکه های توزیع، نقش مهمی در ادغام اقتصاد شهری در نظام مبادلاتی گسترده تر ایفا می کرد و نه تنها محل دادوستد کالا؛ بلکه عرصه ای برای شکل گیری روابط اجتماعی، ایجاد پیوندهای اعتماد و تثبیت موقعیت کنشگران شهری بود و در آن مناسبات مختلفی به طور هم زمان بازتولید می شد. حضور تجار، مالکان و پیشه وران در این فضا موجب شکل گیری شبکه ای از روابط مبتنی بر اعتماد و اعتبار شد که در سامان دهی فعالیت ها مؤثر بود. در چنین بستری، تمرکز ثروت در دست گروه های خاص، امکان مشارکت آنان در فعالیت های وقفی و مذهبی را فراهم کرد و وقف به یکی از ابزارهای بازتوزیع نمادین ثروت و کسب اعتبار اجتماعی تبدیل شد (فلور، ۱۳۶۶: ۱۹۵).

از جمله این گروه ها رجال قاجار بودند که نه تنها باید ایشان را به عنوان خاندان حکومتگر بلکه در جایگاه فعالان اقتصادی و حاملان نوعی سرمایه اجتماعی و فرهنگی در نظر گرفت که از طریق آن در ساختار تجاری محلی ایفای نقش می کردند. آنان با بهره گیری از ثروت و وقف دارایی های خود در بازار، در شکل دهی به اقتصاد شهری نقش محوری داشتند؛ این مشارکت را می توان بخشی از راهبردهای اجتماعی آنان برای افزایش نفوذ و تقویت پیوندهای اجتماعی دانست. وقف در چارچوب حیات مذهبی حاکم بر جامعه، به عنوان یکی از مهم ترین سازوکارهای پیوند میان مذهب و اقتصاد عمل می کرد و منابع مالی برای نهادهای مذهبی و خدمات اجتماعی تأمین می شد. گسترش موقوفات بازار در دوره قاجار، نشان از اهمیت وقف در

^۱ - بازار تهران در دوره قاجار یکی از محلات ۵ گانه تهران محسوب می شد. در این دوره جمعیت تهران ۱۲۵۹۵۲ نفر بود که در پنج محله ارگ و عودلاجان در شمال، سنگلج در غرب، محله بازار در جنوب و چال میدان در شرق تهران زندگی می کردند (سعدوندیان، اتحادیه، آمار دارالخلافة تهران، ۱۳۶۹)..

حیات اجتماعی و نقش آن در سامان دهی امور تجاری است و رجال درباری از مهم ترین کنشگران اجتماعی با وقف اماکن تجاری و از طریق فعالیت و مشارکت در امور مذهبی و خیریه در شکل دهی به روابط اجتماعی و ساختار قدرت نقش آفرین بودند.

۳- وقف کاروان سرای شاه؛ پیوند سیاست و مذهب در بازار

به لحاظ کارکرد، کاروان سراهای دوره قاجار به سه دسته کاروان سراهای شهری، کاروان سراهای خارج حصار شهر و کاروان سراهای بین شهری تقسیم می شدند. (کسائی، ۱۳۵۵: ۳۸-۳۷) از لحاظ اهمیت اقتصادی نیز کاروان سراها به تاجرنشین، بارانداز و محل ورود کاروان مسافری و قافله و بار و رباط تقسیم می شد. (افشار، ۱۳۷۴: ج ۲/ ۷۰-۷۶۷)

کاروان سراهای درون شهری، در گذشته ای نه چندان دور محل تخلیه بار توسط کاروانیان و جایگاهی به عنوان طویله و اسطبل اسب و شتر و کاربری استراحتگاهی برای کاروان داران بوده است. از جمله این اماکن که در ابتدا نقش کاروان سرائی داشته و در اثر تحولات اقتصادی و تجاری به سرا تغییر کاربری داده، کاروان سرای شاه (جمهوری)^۱ است. این مکان در راسته اصلی و تاریخی بازار تهران^۲، قدیمی ترین بخش بازار به لحاظ اقتصادی، ارتباطی و تاریخی واقع شده است.

عنوان کاروان سرا^۳/ سرای شاه^۴ برگرفته شده از نام علی خان ملقب به ظل السلطان است.^۵ در آن دوره به این مکان

۱. شبکه راه های دسترسی به کاروانسرای شاه عبارتند از: مسیر اول: خیابان پانزده خرداد، بازار مسجد جامع، چهارسوق بزرگ، بازار مسگرها، بازار گونی فروش ها، سرای شاه؛ و مسیر دوم: خیابان مصطفی خمینی (سیروس سابق)، بازار عباس آباد، بازار چهل تن، بازار گونی فروش ها، سرای شاه.

۲. امروزه در بازار تهران حدود دویست کاروانسرا (سرا)، وجود دارد که حدود نیمی از آن ها را می توان جزو سراهای تاریخی تهران به شمار آورد. مطالعه کالبدی و کارکردی سراهای بازار تهران، تداوم کارکردهای کهن این اماکن و پذیرش کارکردهای جدیدی را در آن ها نشان می دهد (بررسی میدانی مولف).

۳. بازار تهران در دو سده اخیر به دلائل متعدد از جمله پذیرا بودن مهاجران فعال اقتصادی، هنری و معماری از شهرهای گوناگون، نوعی گرایش زبانی به سوی درهم آمیختگی در حوزه واژگان و اصطلاحات و گاه برداشتها از کاربری و انطباق ویژگی های فضایی با کاربری های مؤسساتی چون کاروانسرا و سرا به وجود آورده است (حبیبی، ۱۳۸۹: ۳۹).

۴. در هیچ منبع تاریخی به نام شاهی که کاروانسرای مورد مطالعه به نام او نامگذاری شده، اشاره نشده و در وقفنامه نیز عینا از عنوان شاه استفاده شده است.

۵. بانی کاروانسرا، علی خان ملقب به ظل السلطان، پسر دهم فتحعلیشاه قاجار و برادر اعیانی عباس میرزا نایب السلطنه بود که در سال ۱۲۱۰ ق. متولد شد. وی سال ها مقامات و مناصب عالیة مختلفی را تحت تصدی

عنوان "خان" اطلاق می گردید (اسناد خصوصی ارسلان علیشاهی، متولی کاروان سرای شاه)؛ اما اطلاق نام شاه بر این مکان موضوع را اندکی پیچیده کرده است. این بنا ممکن است به احتمال زیاد در دوره فتحعلی شاه ساخته شده و عنوان خود را از نام وی گرفته باشد؛ یا از لقب علیشاه (عادل شاه) که علی خان در دوره کوتاه سلطنتش آن را انتخاب کرده،

داشت. از جمله رخدادهای مهم در زندگی وی، شرکت در جنگ های ایران و روس بود که با همراهی شاهزادگان بزرگ قاجاری صورت پذیرفت و بعدها در روابط وی با عباس میرزا و محمد میرزا تأثیر گذاشت. علی خان در سال ۱۲۳۲ ق. به جای حسنعلی میرزا، شجاع السلطنه، به حکومت تهران منصوب شد و لقب ظل السلطان را دریافت (سپهر، ۱۳۷۷: ۲۷۹/۱) و تا پایان عمر پدر آن را حفظ کرد.

با مرگ فتحعلی شاه گروه های مختلفی که هر یک در پیرامون شاهزاده معتبری گرد آمده و تدارک تصرف تخت سلطنت را فراهم آوردند. از جمله علی خان ظل السلطان در تهران خود را شاه خواند (۱۴ رجب ۱۲۵۰ ق.) (همان: ۶۰۰/۲ - ۶۰۱) و با نام عادل شاه حکومتی چهل روزه برپا کرد و تا هنگام ورود محمدشاه به تهران (۱۹ شعبان ۱۲۵۰ ق.) به طول انجامید. سجع مهر علی خان در دوره کوتاه سلطنتش چنین بود: "السلطان علیشاه قاجار، سنه ۱۲۵۰ ق." و پس از تاجگذاری سجع مهر دیگری با این شعر داشت:

شکرلله که علی خان شه شد ظل السلطان بدو ظل الله شد (بامداد،

۱۳۵۷: ۳۸۴/۲).

سقوط حکومت چهل روزه علیشاه سبب گردید بسیاری از امتیازات و دارایی های او و یارانش مصادره شود. (همان: ۳۸۱/۲ - ۳۸۳) پس از این واقعه، علی خان و محمدجعفرخان کاشانی (صدر اعظم او) دستگیر و به دستور قائم مقام فراهانی در قصر خورشید زندانی شدند. محمد شاه قاجار، علی خان را مورد بخشش قرار داد. مماشات محمدشاه با علی خان دیری نپایید، زیرا چهار روز پس از قتل قائم مقام (۲۴ صفر ۱۲۵۱ ق.) (سپهر، ۱۳۷۷: ۲/۶۴۷؛ بامداد، ۱۳۵۷: ۱۶۳/۱) دستور داد وی را به همراه شماری از شاهزادگان به اردبیل تبعید و زندانی نمایند. اندکی بعد، آنان (۱۲۵۳ ق.) به روسیه گریختند (بامداد، همان: ۱۶۳/۱) و سپس به اجبار به عثمانی رفتند. وی بعدها از راه جبل به کربلا و کاظمین درآمده، در آنجا مجاور شده و در آن جا می زیست (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۲۵۹ - ۲۶۰؛ به نقل از حاشیه ایرج افشار بر المآثر و الآثار، ج ۲: ۶۱۷). تا این که علی خان ظل السلطان در سن ۶۲ سالگی در شهر کربلا درگذشت.

مأخوذ باشد. علاوه بر این که سرا در دوره محمدشاه قاجار نیز بار دیگر وقف شده و عنوان شاه در ارتباط با واقف دومش تکرار گردید.

این بنا به استناد وقفنامه سنگی، به نام علی خان ظل السلطان، در رجب ۱۲۵۱ ق. وقف شده است. این تاریخ زمانی بود که ظل السلطان از سلطنت برکنار شده و تحت نظر در تهران به سر می برد. احتمالاً وقوع این امر قبل از قتل قائم مقام و تبعید علی خان و دیگر شاهزادگان از شهر تهران (قبل از صفر ۱۲۵۱ ق.) بوده است. از این رو، چون وقف کاروان سرای شاه در ماه رجب صورت گرفت، هفت ماه بعد از آن ظل السلطان از تهران تبعید شد. علاوه بر این که وقف این مکان نشان می دهد که سرای شاه در مالکیت وی بوده است.

۴- کاروان سرای شاه در گذر زمان؛ دگرگونی فضای کالبدی

کاروان سرای شاه تا پایان دوره قاجار، محلی جهت بارانداز کالاهای ورودی از نقاط مختلف به تهران و حضور کسبه و تجار قدمی فعال بود. با گذشت زمان، عدم تعمیر و بازسازی و بی توجهی متولیان متعدد به کاروان سرا، سبب شد بنا در معرض تخریب قرار گیرد.^۱ علاوه بر این با دگرگونی در وسایل حمل و نقل در دوره پهلوی اول، ورود کالا با وسایل قدیمی کاهش یافت و به تدریج دیگر کاروان های اسب و قاطر در بازار تردد نمی کردند. به نظر می رسد این موضوع سبب تغییر کاربری کاروان سرا نیز شده باشد. گرچه استمرار فعالیت تجاری در بازارهای شهری از جمله بازار تهران، نشانه هایی از وجود نظم اقتصادی - اجتماعی کهن در روزگار کنونی را نشان می دهد.

مطالعه و مقایسه نقشه های کهن شهر تهران، نشان می دهد که در تمامی نقشه ها، کاروان سرای شاه به عنوان یکی از مراکز تجاری وجود داشته و فضای کالبدی آن از بدو تأسیس تاکنون تغییر ساختاری اساسی نداشته است (ر.ک: نقشه های شماره ۱، ۲ و ۳). بر اساس وقفنامه دوم - متعلق به دوره محمدشاه قاجار و هم زمان با ترسیم نقشه برزین - کاروان سرای شاه دارای اجزایی کالبدی تحت عنوان ملحقات بوده است. در درون کاروان سرا؛ عمارت، حجرات فوقانی و تحتانی، صحن و فضا، طویله، انبار، بهاربند و دالان وجود داشت. همچنین دو باب دکان در دو سوی دروازه قرار داشت، به اضافه سکوی نشیمن و یک دالان علی حده. دو دکان علاقه بندی و یک باب دکان صباغی متصل به یکدیگر در سمت غربی دروازه استقرار یافته بودند (ر.ک: سند شماره ۲) استقرار کاروان سرای شاه در کالبد بازار تهران در نقشه های تاریخی تهران مشخص شده است.

در نقشه شماره ۲ و ۳ تغییر جزئی کالبدی کاروان سرا و بنای الحاقی به بخش جنوبی دیده می شود. بر اساس یافته های

^۱ - بخشی از ضلع غربی بنا که به علل یاد شده تخریب شده بود، در سال ۱۳۸۷ ش با مجوز سازمان میراث فرهنگی و اوقاف تهران توسط متولی آن به طور کامل تخریب و به جای بنای پاساژی چند طبقه به سبک جدید گذاشته شده است.

میدانی و مصاحبه با حجره داران و شاغلان کاروان سرای شاه، چنین استنباط می شود که وقفی بودن کاروان سرا، کمی اجاره بهای حجره های کاروان سرا، کهنگی و عدم امکان تغییر کاربری حجره ها، گسترش واردات پارچه های خارجی، طرح و تنوع منسوجات خارجی و تمایل مردم و حس تنوع طلبی، سبب رونق واردات و زوال و لطمه به صنایع داخلی شد. انبوه منسوجات ارزان قیمتی که به کشور وارد می شد برای صنایع دستی ایران که عمده تولیدکنندگان آن در بازار بودند، بسیار آسیب زننده بود. این موضوع سبب شد که نوع کاربری فضاهای موجود در کاروان سرا و شرایط عمومی کسب و کار در آن به وضعیت حقارت آمیزی تنزل یابد و در بهترین حالت، از این مکان تجاری به عنوان انبار کالا یا کارگاه تخمه پزی و رنگرزی استفاده گردد (مصاحبه با علی مرتاضی و محسن منظوری، از حجره داران قدیمی کاروان سرای شاه، ۱۳۸۷).

سبک معماری کاروان سرا از الگوهای معماری سنتی پیروی کرده است؛ به عنوان مثال، اجزای اصلی معماری ویژه سراهای بازار در این مکان وجود دارد: درهای چوبی قدیمی، دالان ها، هشتی، صحن میانی، حجره ها، آب انبار و محلی جهت نگهداری حیوانات. بنای کنونی چندین بار به دلایل طبیعی یا حوادث، دستخوش تغییراتی گردیده و بارها مورد تعمیر و بازسازی قرار گرفته است. معماری اولیه بنا بر اساس طرح و کاربرد مصالح سنتی استوار شده است: به کارگیری درهای چوبی، هشتی، طاق گنبدی، شیشه و غیره و مصالحی چون خشت، گچ، همه نشانه استفاده معماری سنتی در ساخت این بنا است. افزون بر این، شکل و ساخت بنا نیز شبیه بناهای سنتی است. از ویژگی های این بنا وجود دو در ورودی در ضلع شمالی بناست که این امر در کمتر بنای مشابهی به چشم می خورد؛ همچنین، حفظ کلیات ظاهر آن در مقایسه با دیگر بناهای تاریخی بازار تهران است. از مشخصه های بارز این بنا، وجود دو لوح سنگی حجاری شده است که در دالان ورودی اصلی بنا کار گذاشته شده اند. این دو لوح سنگی مشتمل بر وقفنامه کاروان سرا، به طور عمودی بر دیوار ضلع غربی دالان نصب شده اند؛ همچنین وجود بقایای آب انباری قدیمی در وسط صحن سرا از دیگر ویژگی های این بنا است.

۵- سلسله متولیان کاروان سرای شاه

بر اساس وقفنامه کاروان سرا، پس از علی خان ظل السلطان که مدت کمی در مقام متولی سرای شاه بود، اولاد ذکور وی «...ذکور بطن بشرط تقدم بطن اعلی بر بطن اسفل و با تعداد اولاد در هر طبقه، الأكبر الأمین و بالتساوی، در نجر [؟] الأعلم و بالتساوی در علم الأزه و بالتساوی در زهد مختار به قرعه شرعیه باشند...» می توانستند متولی سرا باشند (سند شماره ۱). در صورت انقراض اولاد امر تولیت بر عهده "مجتهد عادل اعلم دارالخلافه" قرار می گرفت که اگر کثرت در این مورد بود، أروع و زاهدترین آنها مقدم بود و در صورت تساوی گروهی در این امر با قید قرعه شرعیه یکی از آنان انتخاب می شد؛ همچنین در صورتی که عالم مجتهد یا عالم عادل وجود نداشته باشد یا متعدد باشند، بنا به شیوه ای که در انتخاب متولی از بین "مجتهد عادل اعلم دارالخلافه" ذکر شد، از بین عالم عادل یکی برای این امر انتخاب می شد. در نهایت اگر عالم عادل نبود، شخص "عادل" متصدی این منصب می گردید. نظارت بر موقوفه بر عهده آقا سید نصرالله استرآبادی قرار

گرفت و پس از وی با مجتهدی که متولی نباشد. در صورتی که شمار اینان متعدد بود، به قراری که در خصوص انتخاب متولی ذکر شد، ناظر^۱ موقوفه انتخاب می گردید. اگر مجتهدی برای این منظور وجود نداشت، نظارت بر عهده "عالم عادل" یا "عادل" به شرحی که در بالا ذکر شد، خواهد بود.

با مرگ ظل السلطان، تولیت کاروان سرا به فرزند ذکورش سیف الملوک میرزا، محول گردید^۲. بر اساس متن وقفنامه امر تولیت سرای شاه به حاجی سیف الدوله میرزا محول گردید و در اولاد ذکور وی استمرار می یافت. به نظر می رسد چنین قاعده ای از سوی حکومت وقت در مورد وی مرعی داشته شده بود. از سلسله متولیان سرا اطلاعات درستی در اختیار نیست. تنها بر اساس یک نامه که در روز جمعه ۱۲ ربیع الثانی ۱۳۲۳ ق. نوشته شده، می توان در باب این موضوع اطلاعاتی را به این شرح به دست آورد: نویسنده نامه [احتمالاً سلطان حسین نام] فرزند سیف الملوک میرزا، فرزند ارشد علیشاه ظل السلطان است. بنا به تأکید وی علیشاه، سیف الملوک میرزا را به تولیت کاروان سرای شاه منصوب کرده بود. بعد از مرگ سیف الملوک میرزا، تولیت به پسر ارشدش، اسدالله میرزا، می رسد؛ سپس به دلیل آن که اولاد وی منقطع شد، تولیت به بطن اقل (نویسنده نامه) بازگشته و در هنگام تحریر نامه، وی این سمت را در اختیار داشت (اسناد خصوصی ارسال علیشاهی، متولی کاروان سرای شاه)؛

از سلسله متولیان کاروان سرا پس از مرگ اسدالله میرزا و سیف الملوک، آگاهی دقیقی در دست نیست. از آغاز قرن چهاردهم، شخصی به نام یعقوب میرزا، امر تولیت سرای شاه را متکفل بوده است. پس از وی، فرزند ارشدش، نورعلی علیشاهی، این منصب را برعهده داشت. وی تا حدود اوایل دهه ۱۳۳۰ ش. در قید حیات بود (همان). بر اساس اجاره نامه رسمی سال ۱۳۳۴ ش. ابوالحسن علیشاهی، فرزند یعقوب میرزا، به سمت متولی گری موقوفه انتخاب شده است. وی در این هنگام به نظر در سنین کهولت به سر می برد، زیرا فرزند وی، افراسیاب علیشاهی، به وکالت از او برای عقد اجاره نامه در دفترخانه حاضر شده بود. پس از درگذشت ابوالحسن، ارسلان علیشاهی، فرزند ارشد مرحوم ابوالحسن، به این منصب برگزیده و تا سال های متمادی تولیت کاروان سرای شاه را برعهده داشته است. وی به دلیل اقامت در قزوین به داماد خود -

۱. ناظر در اصطلاح به شخصی گویند که عمل یا اعمال نماینده شخص یا اشخاصی را مورد توجه قرار داده و صحت و سقم آن عمل یا اعمال را به مقیاس معینی که معهود است، می سنجد. ناظر استصوابی کسی است صلاحیتش در طول صلاحیت متولی است؛ بدین صورت که اعمال متولی با تصویب او انجام شود. یعنی عدم تصویب اعمال متولی توسط وی باعث خدشه در امور مربوطه خواهد بود. در موقوفات نوع دیگری از نظارت هم وجود دارد که «نظارت اطلاعی» خوانده می شود. در این نوع نظارت اعمال متولی باید با اطلاع ناظر باشد و عدم تصویب او خدشه ای به عمل متولی وارد نمی سازد. در این خصوص نک: جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷: ۷۰۶-۷۰۷.
۲. وی در دوره محمدشاه در قزوین تبعید و زندانی بود. پس از درگذشت محمدشاه در ۱۲۶۴ ق. شماری از افراد ایلات قزوین را به دور خود جمع کرد و علم پادشاهی برافراشت؛ اما در برابر قوای حکومتی تاب نیاورده، سرکوب و در تهران زندانی شد (بامداد، ۱۳۵۷: ۲/ ۱۱۶-۱۱۷).

ابراهیم والی که ساکن تهران بود - وکالت عقد قرارداد اجاره را واگذار کرده بود. بر اساس قرار اجاره که به تاریخ دهم دی ماه ۱۳۳۷ ش. موجود است، ابوالحسن علیشاهی و ارسلان علیشاهی، فرزندش - که کارمند راه آهن بود - به جای وی مسئولیت تولیت کاروان سرای شاه را برعهده گرفته است. از آن جا که وی در قزوین اقامت داشت، همچنان با جعفر منظوری به عنوان سرایدار، قرارداد اجاره را منعقد می نماید. بنا به اجاره نامه رسمی که در تاریخ شانزدهم آبان ۱۳۲۶ ش. تنظیم شده، جعفر منظوری به عنوان سرایدار، کاروان سرای شاه را به مدت دو سال در اجاره گرفته بود. (همان) کار دالان داری سرا، به مانند نقش و کارکرد این منصب در سایر سراها، چنین بود که بار کاروان هایی که به سرا وارد می شد، شمارش کرده، از مالکان آن ها مطلع می گردید. کالاها و بارها توسط باربران متعددی که مسئول جابه جاکردن بارهای کاروان سرای شاه بودند، حمل و نقل می شد. سپس به هنگام خروج هر واحد، بسته بندی و شمارش کالاهای مختلف (مانند عدل گونی = عدد) یک مبلغ مشخص به عنوان حق دالان داری اخذ می گردید و این روال در قرار اجاره ای که در ۲۷ اسفند ۱۳۴۰ ش. امضاء شده نیز باقی مانده بود. وی در حجره ای که در مدخل ورودی دالان سرا قرار داشت، امور مربوط به خرید و فروش، دریافت اجاره بها، دالان داری و حفظ امنیت و مراقبت از سرا را در سالیان طولانی - تا زمان درگذشتش در حدود سال ۱۳۵۷ ش. - برعهده داشت. مرتاضی در مورد جعفر منظوری اشاره می کند که وی قبل از انقلاب نماینده متولی بود و در واقع همه کاره کاروان سرا شناخته می شد (مصاحبه با علی مرتاضی، ۱۳۸۶). پس از وی نیز پسرش، محسن منظوری، چندین سال نقش پدر را ادامه داد تا این که در اثر اختلاف با متولیان از این کار کناره گرفت.

وقوع انقلاب اسلامی و تحولات اجتماعی ناشی از آن، امر اداره موقوفه شاه (جمهوری)^۱ را با بحران روبرو کرد. در ابتدای پیروزی انقلاب رویه اجاره داری کل این موقوفه با چالش روبرو شد. از جمله آن که روال مستأجری کل که یک نفر کل سرا را به اجاره گرفته و خود به افراد دیگری واگذار می کرد، منسوخ گردید. سازمان اوقاف تهران نیز مناسبات خود در باب سرای شاه را از طریق "شورای امنای نظارت اوقاف تهران" تنظیم کرد. هیأت امناء، مسئول حفظ، نگهداری و جلوگیری از تخریب بنای موقوفه بود. مشخص نیست مدیریت هیأت امناء تا چه سالی در سرای شاه ادامه داشته است. به نظر می رسد در اثر پیگیری های افراسیاب علیشاهی^۲، در نهایت سازمان های ذیربط در امر موقوفه کاروان سرای شاه / جمهوری بر آن شدند تا اداره موقوفه را به بستگان نسبی واقف واگذار نمایند. در نهایت از سال ۱۳۷۲ ش. با حکم دادگاه، امر تولیت سرای شاه (جمهوری) به افراسیاب علیشاهی، بطن اقل ابوالحسن علیشاهی، واگذار شد که تاکنون نیز ادامه دارد (اسناد خصوصی ارسلان علیشاهی، متولی کاروان سرای شاه).

امور مالی کاروان سرا نیز از آغاز، دست متولی سرا یا وکیل متولی یا شخصی بوده که عنوان سرایدار داشته و در واقع

۱. کاروانسرای شاه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به نام «سرای جمهوری» تغییر نام داده شد.

۲. در حال حاضر، نسل ششم ظل السلطان متولی این موقوفه (کاروانسرای شاه) هستند.

اجاره دار سرا بوده است. این متولی حق النظاره ای به صورت سالانه دریافت می کرد. به عنوان مثال طی رسیدی که در سال ۱۳۵۲ ش. صادر گردیده، "حق النظاره و هزینه اداری" این سال بالغ بر مبلغ دو هزار ریال، توسط ابراهیم والی وکیل متولی دریافت شده است. افزون بر این، مال الاجاره موقوفه نیز به صورت ماهانه از سوی مستأجر به متولی پرداخت می شد. علیشاه ظل السلطان با وقف کاروان سرای شاه درآمدهای آن را به امر "روشنایی روضات حضرت علی بن ابی طالب و جناب امام حسین و جناب ابوالفضل العباس علیهم السلام..." اختصاص داد. (ر. ک: سند شماره ۱). شیوه اختصاص درآمد سرای شاه به این ترتیب بود: مقرر گردید از کل درآمد سرا، هزینه های تعمیر خرابی های بنا انجام گردد، سپس دو عشر برای حق الزحمه متولی، یک عشر برای ناظر و سه عشر برای روضه حضرت علی، سه عشر برای روضه امام حسین و یک عشر برای حضرت ابوالفضل هزینه گردد. بر اساس وقفنامه دوم محمدشاه، درآمدهای کاروان سرای شاه را به امور روشنایی روضه های امام علی، امام حسین و حضرت ابوالفضل اختصاص داده بود (وقفنامه سنگی کاروان سرای شاه).

۶- مشاغل فعال در کاروان سرای شاه (سرای جمهوری)

پس از احداث فضای تجاری کاروان سرا به روال معمول، شماری از تجار بزرگ در آن به کار مشغول شدند؛ زیرا تأسیس مکان تجاری در بازار تهران توسط عالی ترین مقام، مهم ترین تغییر در شکل دهی به رشد کالبدی و توسعه بعدی فضای بازار محسوب می شد. بر این اساس، شماری از تجار به استقرار و فعالیت در مکانی که متعلق به شاه یا شاهزاده ای مقتدر بود، گرایش پیدا کردند. این وضعیت افزون بر آن که مضمون کهن تمایل حکومت مرکزی به بهره بری از درآمدهای بخش بازار را در بر داشت، حکایت از وجود اراده حکومت برای رشد مناسبات تجاری در بازار شهر تهران در برابر توانایی های اقتصاد تجاری شهرهای اصفهان و تبریز است.

ارزشمندترین اشاره به کاروان سرای شاه، گزارشی است که در سال ۱۲۶۹ ق. تحت عنوان "صورت عدد خانه ها و سایر بناهای دارالخلافه باهره تهران" تهیه شده و در آن اشاراتی به وضعیت کاروان سرا به این شرح وجود دارد: "کاروان سرای شاه در بازار تهران، تحت مباحثرت آقاسید علی نقی" است که مشخصات این باب کاروان سرا چنین است "... دهنه کاروان سرا: دو باب دالان، حجره: ۱۶ باب، دکه: دو دکه؛ انبار: ۴ باب؛ حجرات صحن: ۳۷ باب؛ دالان طرف بازار علاقه بندها ۱۶ باب؛ بالاخانه: ۱۸ باب؛ سمت بهار بند: علافی ۱ باب." (آمار دارالخلافه تهران، ۱۳۶۸: ۳۲۳).

جالب آن که در این گزارش "راسته بازار علاقه بندها" نیز "ملک شاهی" گزارش شده که در دست شخصی به نام شیخ رضا و دارای ۱۱ باب علاقه بندی بوده است (همان: ۳۲۳). بر اساس این گزارش، مشاغل قدیمی و شایع در راسته ها و

سراهای پیرامون کاروان سرای شاه را مشاغلی چون علّافی^۱، علاقه‌بندی^۲، گرجی‌دوزی^۳، لوافی^۴، سراجی^۵ و زین‌سازی تشکیل می‌داده است، همچنین در خور توجه است که شیخ رضای یاد شده که مباشر کاروان سرای شاه بوده، بازار علاقه‌بندی قدیم با ۳۱ باب مغازه را در اجاره خود داشته است. در این بازار، علاقه‌بندی شغل مسلط بود. شیخ رضا هم را سته بازار علاقه‌بندها - که ملک شاهی بود - هم ۳ دانگ کاروان‌سرای حاجی عبدالوهاب را در دست خود داشت. (همان: ۳۲۲-۳۲۳)

از وضعیت کسب‌وکار در کاروان‌سرای شاه در ابتدای قرن چهاردهم اطلاعاتی موجود نیست. در این دوره، یعقوب میرزا علیشاهی، متصدی موقوفه کاروان‌سرا بوده است. پس از درگذشت وی، میرزا نورعلی علیشاهی این وظیفه را برعهده می‌گیرد. بر اساس اطلاعات مندرج در قرارداد اجاره موقوفه که در آبان ۱۳۲۶ ش. تنظیم شده، وی در قزوین سکونت داشته و به‌عنوان رئیس اداره محاسبات پست و تلگراف آن شهر مشغول به کار بوده است (اجاره نامه رسمی کاروان‌سرای شاه در ۱۳۲۶ ش.). در دهه دوم قرن چهاردهم حجره‌های سرای شاه به‌عنوان انبار کالاهای بازرگانان مورد استفاده قرار می‌گرفت و بیشترین کالاهایی که به کاروان‌سرا حمل می‌شد، عبارت بود از پنبه، چای، پشم، شیشه، نخ، روغن، رنگ، کاغذ، لباس دوخته و گونی. معروف‌ترین بازرگانانی که کالاهای تجاری خود را در سرای شاه انبار می‌کردند یا تجارت خود را در حجره‌های آن انجام می‌دادند، صالح موشی و جعفر اخوان (در رشته تجارت چای)، حاجی شعبان علی و مهدی شیشه‌بر (در رشته تجارت پنبه)، فرهومند (در رشته تجارت کاغذ)، بودند. شرکت نسبی اخوان نیز کالاهای خود را در حجره‌های سرای شاه نگهداری می‌کرد. (روزنامه اطلاعات، سال ۲۱، ش ۱۳۲۶: ۶).

افزون بر فعالیت‌های انبارداری و تجاری، برخی از فضاهای سرا به‌عنوان محل کسب و پیشه صاحبان مشاغل مختلف مورد استفاده قرار داشت. از جمله مهم‌ترین آن‌ها کارگاه رنگرزی و دیگر کارگاه آئینه‌سازی بود (همان: ۶).

اطلاعات اندکی درباره وضعیت کاروان‌سرای شاه از دهه دوم قرن چهاردهم در دسترس قرار دارد. در سال‌های دهه بیست فضای سرای شاه به‌عنوان "انبار کالاهای بازرگانان درآمده بود (همان) و فعالیت اقتصادی غالب در کاروان‌سرا به تجارت چای اختصاص داشت. تجاری چون "دریانی" و برخی دیگر که تجارتخانه‌های مشهوری چون چای جهان و چای

۱. خرید و فروش و سلف‌کردن علوفه و برنج (فرهنگ معین). علاف در اصل اسم فاعل «علوفه‌فروش» بود، در این دوره کارشان تأمین‌کننده هرآنچه چهارپایان برای خوردن و زیستن نیاز داشتند، بودند.

۲. ابریشم باف. کسی که از ابریشم رشته و قیطان می‌بافد (فرهنگ فارسی معین)

نوعی پارچه دوزی^۳.

لبافی. در زبان فارسی به معنای شغل و حرفه‌ای است که به دوختن و تهیه لباس اختصاص دارد. گلیم باف، زیلوباف (فرهنگ فارسی معین)^۴.

از مشاغل سنتی در ایران. منظور از سراجی، ساختن و فروش اسباب و لوازم چرمی (فرهنگ فارسی عمید)^۵.

آلبالو به آنان تعلق داشت، در سرای شاه فعالیت می کردند. در آن دوره، چای وارداتی در جعبه های بزرگ به داخل سرا حمل می شد و پس از تخلیه جعبه ها، در پاکت های مختلف بسته بندی و آماده حمل می گردید. در این دوره در سرا روغن حیوانی نیز خرید و فروش می شد و از این رو، انبارهایی از روغن در سرای شاه وجود داشت. شاید به همین دلیل است که در تیرماه سال ۱۳۲۶ ش. در جریان آتش سوزی سرا و اشتعال شیشه های روغن، بر شدت آتش سوزی افزوده شده بود. (مصاحبه با علی مرتاضی: ۱۳۸۷)

به دنبال تحولاتی که در نوع فعالیت های اقتصادی بازار رخ داد، راسته ای که گونی فروش ها نامیده می شد، به دادوستد گونی های مستعمل و تعمیر و فروش آن تبدیل گردید. به سرعت این پیشه، کسب اصلی فعالان کاروان سرای شاه شد. از فعالیت ها و فضای تاریخی این دوره اطلاعات بیشتری در اختیار است. در این دوره کسانی که به کار گونی اشتغال داشتند، هر یک حجره ای را از اداره اوقاف خریداری کرده، مشغول کسب و کار شدند. کار اصلی و عمده آنان خریداری گونی های مستعمل کنفی از حجره ها و مغازه های درون بازار و انتقال آن ها به سرای شاه و انجام تعمیرات و در نهایت، صدور گونی به شهرستان های شمالی کشور، آذربایجان، همدان، قم و سایر نواحی بود. برای سال های طولانی گونی فروشان مهم سرای شاه عبارت بودند از: ولی مرتاضی، قدرت مرتاضی و دیگران که حضور و فعالیتشان تا سال های پیروزی انقلاب تداوم داشت. هنوز نیز تعداد اندکی گونی فروش و گونی دوز در کاروان سرا فعالیت دارند که کسب پدری را ادامه می دهند (همان).

۷- نتیجه گیری

واکاوی اسناد وقفی کاروان سرای شاه در بازار تهران نشان داد: نهاد وقف جایگاه فراتر از یک عمل عبادی داشته و به مثابه نهادی چندوجهی، در ساختار قدرت، اقتصاد شهری، و حیات مذهبی جامعه ایفای نقش کرده است. در دوره قاجار، وقف اماکن تجاری بازار نه تنها ابزار انتقال ثروت توسط طبقه متمول به نهادهای اقتصادی و رونق تجارت در بازار داخلی بوده، بلکه به عنوان سازوکاری نهادمند، امکان سازمان دهی مناسبات میان حاکمان، تجار، علما، و مردم را فراهم می کرده است. از این منظر، خاندان قاجار به عنوان یکی از طبقات در حیات اقتصادی و مذهبی شهر، از ظرفیت وقف برای تثبیت جایگاه اجتماعی خود، تقویت مشروعیت مذهبی و سامان دهی روابط اقتصادی بهره می بردند.

تحلیل طبقاتی واقفان این دوره نشان می دهد: وقف، نقشی فراتر از یک نهاد مذهبی داشته و به عنوان یکی از سازوکارهای مهم تنظیم روابط قدرت و منزلت در جامعه عمل می کرده است. از این طریق، واقف موقعیت خود را در ساختار اجتماعی تثبیت و اعتبار خانوادگی خود را به نسل های بعد منتقل می کرد. به عبارتی، وقف نه صرفاً ابزاری برای خیر عمومی یا تأمین هزینه امور مذهبی، بلکه سازوکار کلیدی برای تبدیل سرمایه اقتصادی در جهت تثبیت منزلت اجتماعی نخبگان جامعه نیز بوده است. فرایندی که از طریق آن، مشروعیت مذهبی و منزلت اجتماعی بازتولید می شد؛ لذا رجال قاجار با ایجاد موقوفات، نه تنها کنش مذهبی انجام داده؛ بلکه اعتبار اجتماعی و اخلاقی خود را نیز تثبیت و از این طریق منزلت

اجتماعی از نسلی به نسل دیگر منتقل می کردند. چنان که استمرار الگوی خانوادگی در اسناد متعدد کاروان سرا نشان دهنده همین کارکرد است. علاوه بر این، وقف در بستری از روابط قدرت، منزلت و سرمایه های چندگانه، به عرصه ای برای بازتولید نظم اجتماعی تبدیل گردید و نقشی مهم در انتقال اعتبار و تثبیت جایگاه طبقاتی در جامعه شهری ایفا می کرد.

از یافته های پژوهش، ارائه الگوی «واقف - اولاد» در ساختار وقف است که نشان می دهد، خانواده مهم ترین نهاد تولید اعتماد در جامعه شهری بوده است. واقف مدیریت موقوفه را در چارچوب اقتدار خانوادگی تعریف و تلاش کرده نظارت بر اجرای نیت وقف در حوزه خویشاوندی باقی بماند. این امر نشان می دهد: خانواده در ساختار اجتماعی دوره قاجار نهادی کارکردی برای مدیریت منابع بوده است. از این منظر، انتقال تولیت به اولاد را می توان نوعی راهبرد اجتماعی برای حفظ انسجام مدیریتی تلقی کرد.

یافته دیگر: نقش مهم علما در ساختار تولیت موقوفه است که بیانگر پیوند نزدیک میان طبقه حاکم و نهاد دین است. حضور علما به عنوان متولی یا ناظر، نشان می دهد که مشروعیت مذهبی یکی از مؤلفه های اساسی در مدیریت موقوفات بوده و واقف با اتکا به اقتدار دینی تلاش کرده اجرای مفاد وقف نامه را تضمین کند. در واقع نهاد وقف، عرصه ای برای تعامل سرمایه اقتصادی و دینی بوده و نوعی ائتلاف، منزلتی میان رجال حکومتی و روحانیت را بازتاب می دهد. چنین ائتلافی به تثبیت نظم اجتماعی کمک می کرد و امکان حل تعارضات احتمالی را فراهم می ساخت. در واقع، ساختار اداره موقوفه بازتاب نوعی نظم اجتماعی مبتنی بر اعتماد است که در آن خانواده، دین و شبکه های اجتماعی، سه ستون اصلی را تشکیل می دهند. این نظم نه تنها امکان مدیریت پایدار موقوفات را فراهم می کرد؛ بلکه به بازتولید ساختار طبقاتی و تثبیت جایگاه اجتماعی واقف نیز کمک می نمود؛ بنابراین وقف را باید نهادی چندبعدی دانست که در مرز میان سیاست، اقتصاد، دین و جامعه قرار دارد و مطالعه آن می تواند چشم اندازهای جدیدی برای فهم تاریخ اجتماعی ایران فراهم سازد.

این پژوهش همچنین نشان داد: اسناد وقف می تواند ابزار مهمی برای فهم ساختار اجتماعی بازارهای ایران در دوره قاجار باشد. مطالعه اسناد موقوفات، امکان بازسازی ابعاد پنهان تاریخ اجتماعی را فراهم می سازد و می تواند به فهم دقیق تر مناسبات قدرت و اقتصاد در بازارهای ایران کمک کند.

منابع و مآخذ

- اتحادیه، منصوره. (۱۳۷۸). «موقوفات تهران و تحول شهر ۱۲۶۹-۱۳۲۰ ق.»، *فصلنامه وقف میراث جاویدان*، ۷ (۲۸)، ۷-۱۶.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۳). *المآثر والاثر*، ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.

افشار، ایرج. (۱۳۷۴). *یادگارهای یزد*، ج ۳، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

بامداد، مهدی. (۱۳۵۷). *شرح حال رجال ایران*، ج ۱ و ۲، تهران: نشر زوار.

برزین، الیانیکولایویچ. (۱۳۸۰). *نقشه دارالخلافه تهران در سال ۱۲۵۸ ق.*، تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

جهانگیر میرزا. (۱۳۸۴). *تاریخ نو (حوادث دوره قاجاریه، ۱۲۴۰-۱۲۶۷ قمری)*، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران، نشر علم.

جعفری لنگرودی، سید محمدجعفر. (۱۳۸۷). *ترمینولوژی حقوق*، تهران: کتابخانه گنج دانش.

حبیبی، حسن. (۱۳۸۹). *سرگذشت بازار بزرگ تهران، بازارها و بازارچه های پیرامونی آن در دویست سال اخیر*، مدیر طرح: شهرام یوسفی فر، تهران: بنیاد ایران شناسی.

فلور، ویلم. (۱۳۶۶). *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری. تهران، نشر توس.

فلور، ویلم. (۱۳۹۵). *تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان*، ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.

کرشیش، موسیو. (۱۳۸۰). *نقشه دارالخلافه تهران (۱۲۷۵ ق)*، تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

کریم نیا، جمال؛ صدری، منیژه؛ فصیحی، سیمین؛ احمدی، نزهت. (۱۴۰۱). «تبیین و تحلیل کارکردهای اجتماعی - اقتصادی نهاد وقف در اردبیل دوره قاجار»، *مطالعات باستان شناسی پارسه*، ۶ (۲۲)، ۳۷۹-۳۹۶.

کسائی، رضا. (۱۳۵۵). «معماری راه و رباط»، *فصلنامه هنر و معماری*، ۸ (۳۷-۳۸).

کشاورز، محمد. (۱۳۸۸). «بررسی انگیزه های واقفان در شهر تهران؛ بازخوانی دو نمونه از وقف نامه های بازار در دوره قاجار»، *وقف میراث جاویدان*، ۱۷ (۶۸)، ۱۰۰-۱۰۸.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۶۳). *ساخت جامعه: چارچوب نظری ساختار بندی*، ترجمه اکبر احمدی. تهران: نشر علم.

سپهر، محمدتقی خان. (۱۳۷۷). *ناسخ التواریخ*، ج ۳، تهران: نشر اساطیر.

سعدوندیان، سیروس و اتحادیه، منصوره. (۱۳۶۸). *آمار دارالخلافه تهران*، تهران: نشر تاریخ ایران.

عطایی آشتیانی، زهره و موسوی، سیده فهیمه. (۱۴۰۴). «پژوهشی در اسناد وقفی تهران قاجاری، بررسی تطبیقی مصارف موقوفات»، *نشریه علمی مطالعات و پژوهش های سندشناسی*، ۱ (۱)، ۲۷-۵.

عمید، حسن. (۱۳۶۰). *فرهنگ فارسی*، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.

معین، محمد. (۱۳۷۰). *فرهنگ فارسی*، ج ۶، تهران: انتشارات امیرکبیر.

نجم الدوله، عبدالغفار. (۱۳۸۰). *نقشه دارالخلافه تهران* (۱۳۰۹ق)، تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

نوروزی، فرشید و نوروزی، جمشید (۱۴۰۱). «نوع و نحوه مصرف موقوفات روحانیون و تجار ساری در دوره قاجار»، *فصلنامه گنجینه اسناد*، سال ۳۲ (۱)، ۱۱۲-۱۴۳.

نور احمدی، مهدی. (۱۳۸۹). «بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی»، *اندیشه صادقی*، ۱۱ و ۱۲، ۱-۱۰.

اسناد خصوصی/ارسلان علیشاهی، متولی کنونی کاروان سرای شاه.

اسناد خصوصی رضا فلاح، از حجره داران قدیمی کاروان سرا شاه.

اسناد خصوصی علی مرتاضی، از حجره داران قدیمی کاروان سرای شاه.

اسناد خصوصی محسن منظوری، از حجره داران قدیمی کاروان سرای شاه.

مصاحبه با علی مرتاضی، از حجره داران قدیمی کاروان سرای شاه، ۱۳۸۷.

مصاحبه با محسن منظوری، از حجره داران قدیمی کاروان سرای شاه، ۱۳۸۷.

روزنامه اطلاعات، سال ۲۱، ۱۳۲۶ ش.

روزنامه ایران، شماره ۷۶۸، ۱۲ شعبان ۱۳۰۹ ق.

Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

پیوست‌ها:

پیوست ۱:

رونوشت اسناد کاروان سرای شاه:

[وقفنامه اول]^۱

هوالواقف علی الضمائر

غرض از تحریر این کلمات شرعیه آنکه نواب مستطاب شاهزاده اعظم علیخان الملقب بظل السلطان بالطوع والرغبه قربتاً الی الله وقف صحیح شرعی وحبس مخلّد ابدی گردانیدند تمامی یکباب خان مشهور بسرای شاه با کافه منضمات شرعیه آن که منافع آن در روشنایی روضات حضرت علی ابن ابی طالب و جناب امام حسین و جناب ابی الفضل العباس علیهم السلام مصرف گردد. از این قرار که بعد از صرف تعمیر و خرابی ... عشر متولی و یکعشر ناظر و سه عشر روضه منور حضرت علی مرتضی و سه عشر حضرت امام حسین و یک عشر حضرت ابی الفضل علیهم السلام معمول دارند و تولیت ان مادام الحیوه به سرکار واقف و بعد با اولاد ذکور بطن بشرط تقدم بطن اعلی بر بطن اسفل و تعداد اولاد در هر طبقه الاکبر الامین و بالتساوی در ... الاعلم و بالتساوی در علم الازهد و بالتساوی در زهد مختار بقرعه شرعیه باشند و با انقراض اولاد با مجتهد عادل اعلم دارالخلافه و بالتساوی در علم اورع و ازهد و تساوی در ورع و زهد مختار بقرعه شرعیه باشند در صورت فقد عالم مجتهد یا عالم عادل و با تعدد بد ستوری که در مجتهد ذکر شد و در صورت فقد عالم عادل با عادل است به نهج مسطور و نظارت با جناب زبدالعلماء و الفضلاء اقا سید نصرالله استرآبادی و بعد با مجتهد غیر متولی و با تعدد بنهج مسطور و با فقدان مجتهد نظارت با عالم عادل بشرح مسطور و با فقدان عالم عادل با عادل بشرح مرقوم بشرط ضمن العقد آنکه منافع خان مزبور اولاً بقدر احتیاج صرف خرابی و تعمیر خان مزبور شود بعد از آن ذوی الحقوق حق خود را ببرند و هرگاه خرابی کلی روی دهد منافع آن تماماً صرف تعمیر شود ذوالحقوق ... حصه و ... ندهند و صیغه شرعیه جاری شد فی بیست و یکم رجب سنه ۱۲۵۱، حرره ... اسم ...

۱. متن وقفنامه حاضر (اول) از روی لوح سنگی که در مدخل دالان کاروانسرای شاه نصب گردیده، پیاده شده است. لوح سنگی مزبور که از سنگ مرمر شیرازی رنگ است، تقریباً سالم مانده است. تنها بخش کوچکی از سطور پایانی وقفنامه به دلیل تعمیر در زیر پوشش سیمانی رفته است.

[وقفنامه دوم]^۱

... عت ... حضرت ... وقف و حبس نمودند میان ... فی سبیل الله المجاهد لدین الله محمدشاه غازی خلد الله شوکته تمامی - ... کاروان سرای شاهرا با جملگی لوازم و منسوبات و همگی ضمایم و ملحقات آن از مر ... و عمارات و حجرات فوقانی و تحتانی و صحن و فضا و طویله و انبار و بهار بند و دالان ... انبار مع انضمام دو باب دکان جنبین دروازه و سکوی نشیمن و دالان علیحده و سه ... دکان علاقه بندی و یکباب دکان صباغی که متصل بیکدیگر و در سمت غربی دروازه و ... بجهه روشنایی روضه متبرکه حضرت علی بن ابیطالب ع و قبه منوره ابی عبدالله الحسین ع ... شرفه ابی الفضل العباس صلوات الله علیهم که از قرار مرقوم در فرمان مبارک وقفنامه چه که [... بمهر؟] مزین است معمول شود تغییر دهند این مراتب و شروط و تخلف کننده از حکم محکم ظل الهی و مطالبه کننده ...

[اجاره نامه رسمی کاروان سرای شاه در ۱۳۲۶ ش.]

[نشان شیر خورشید]

وزارت دادگستری؛ ثبت کل اسناد و املاک؛ برگ معاملات متفرقه؛ نوع سند؛ اجاره نامه؛ دفتر اسناد رسمی ۷۲ حوزه تهران.

این ورقه که در صفحه ۱۶؛ شماره ۲۹۰۱ دفتر سردفتر ثبت شده است، در دفتر اینجانب نماینده / دفتر دار ثبت اسناد هم در صفحه ۱۹۳/۱۹۲؛ دفتر اسناد رسمی شماره ۷۲ در تحت شماره ۲۹۰۱ در تاریخ ۱۶/۸/۲۶ [۱۳] شماره ۷۲ به ثبت رسید. [مهر] دفتر خانه رسمی دوم؛ [امضاء: ناخوانا]

وجوهیکه طبق مقررات برای تنظیم این سند دریافت شده: حق الثبت: ۹۷۵ ریال؛ حق التحریر: ۵۰۰

ریال؛ عوارض شهرداری: ۱۴۶۳۰ ریال؛ بهای قبوض اقساطی ... ریال؛ بهای برگ: ۱۸ ریال؛

جمع کل: ۱۶۳۹۲۰ ریال با احراز هویت متعاملین .. تمام مراتب مسطور در این ورقه در نزد اینجانب واقع شد. بتاریخ. [مهر] ناخوانا

۱. متن وقفنامه حاضر (دوم) از روی لوح سنگی نصب شده در دالان ورودی کاروانسرای شاه پیاده شده است. متأسفانه شکستگی قسمت های بالا و پایین لوح و گوشه های آن مانع از قرائت کامل متن وقفنامه شده است. سنگ وقفنامه گویا ابتدا در محلی بیرون کاروانسرا نصب و بعدها در زیر خاک مدفون شده، در نهایت پس از آن که مجدداً پیدا، در محل کنونی نصب گردیده است.

مؤجر - آقای نورعلی علیشاهی، شناسنامه شماره ۱۸۲۹۷، از قزوین، ساکن دائمی قزوین، اداره پست و تلگراف، فرزند مرحوم یعقوب، متصدی موقوفه مرحوم ظل السلطان پیشه رئیس محاسبات پست و تلگراف قزوین بموجب نامه ۲۱۶۰۲- ۲۶/۸/۱۳ اداره کل اوقاف با حضور و امضای آقای محمد شاملو نماینده آن اداره طبق نامه مرقوم ..

مستأجر - آقای جعفر منظوری، شناسنامه شماره ۲۱۹۱۰، از بخش ۶ تهران فرزند ابراهیم ساکن مورد اجاره پیشه سرایدار، به ضمانت آقای احمد هراتیان شناسنامه شماره (۹۹۸۰) از هشت تهران ساکن بخش مزبور بازارچه حاج قاسم خانه شخصی.

مورد اجاره و حدود آن - شش دانگ کاروان سرای معروف بسرای شاه پلاک شماره ۴۱۹۹ الی ۴۲۰۴، واقع در بخش هشت تهران، موقوفه مرحوم ظل السلطان، با جمیع توابع و لواحق - محدوده طبق پرونده ثبتی - و مورد اجاره در تصرف مستأجر و برای سرایداری می باشد و اجاره بهای زیر مورد تراضی و توافق طرفین است.

مال الاجاره - مبلغ سیصد و دوازده هزار ریال وجه رواج که باقسط ماهیانه در پایان هر ماه سیزده هزار ریال به موجب قبض رسمی بمؤجر بپردازد. تأخیر در پرداخت هر قسط تا دو روز از موعد مقرر در بقیه مدت حق فسخ برای مؤجر است.

شروط ۱- ضمن عقد خارج لازم اجاره دار شخصاً متعهد پرداخت اقساط اجاره بها را بترتیب فوق نموده، بنابراین، مؤجر برای دریافت آن به هر یک از ضامن و اجازه دار می تواند مراجعه نماید و با پرداخت یکی ذمه دیگری بری خواهد شد. مسئول اعتبار ضامن شخص متصدی موقوفه بوده و مسئولیت این اجاره نامه از هر حیث بعهد متصدی است. ۲- اجاره دار حق ندارد بدون موافقت کتبی اداره کل اوقاف و متصدی مورد اجاره را یکی به دیگری واگذار نماید. ۳- اجاره دار و ضامن او نباید اجاره بها را پیش از سررسیدن بدون موافقت اداره کل اوقاف به متصدی پرداخت کند در صورت پرداخت ذمه آنها بری نشده در مقابل موقوفه مدیون خواهند بود. ۴- فقط مالیات مستغلات و هزینه بنایی در صورت لزوم موقوفه و هزینه های دیگر بر عهده دار است. ۵- هر گاه ضامن اجاره دار فوت یا به علتی از علل اعتبار او سلب شود، اجاره دار باید در ظرف یکماه از تاریخ اخطار کتبی اداره کل اوقاف ضامن معتبر دیگری معرفی نماید. در صورت استنکاف، اداره کل اوقاف و متصدی حق فسخ اجاره را دارند. ۶- اجاره دار باید مورد اجاره را همان قسم که تحویل گرفته در مقابل قبض رسید تحویل دهد و هرگاه بواسطه عدم مراقبت اجاره دار زبانی بموقوفه برسد، باید دو برابر زیان وارده به موقوفه پرداخت کند. ۷- اجاره دار هنگام تخلیه مورد اجاره، هیچ گونه حقی مانند سرقفلی و و حقوق نسبت به مورد اجاره ندارد و چنانچه در خلال مدت اجاره، آیین نامه اداره کل اجاره ها لغو شود و یا قانون و مقرراتی وضع گردد که اجرای آن به نفع موقوفه باشد متصدی و اداره کل اوقاف حق فسخ این اجاره را خواهند داشت. ۸- هرگاه در خلال مدت اجاره متصدی موقوفه از دخالت در امر ممنوع گردید اجاره دار و ضامن او ملزم و متعهد می باشند که مال الاجاره را غیر اینکه در اجاره نامه نوشته شده در برابر قبض رسمی اداری به صندوق اداره کل اوقاف پرداخت نماید. ۹- بهره بها میزان اجاره بها دین مسلم

مستاجر است که باید به موجب رسید کتبی به مؤجر بپردازد. ۱۰- تخلف از هر یک از شروط موجب خیار فسخ این اجاره خواهد بود.

بتاریخ شانزدهم آبان ماه ۱۳۲۶ محل امضاء: نورعلی علیشاهی [امضاء و اثر انگشت]

محمد شاملو [امضاء و اثر انگشت]

اخطار - هر یک از متعاملین مکلف است، در صورت تغییر محل اقامت این دفتر را کتباً مطلع نموده، نشانی جدید خود را به طور صریح معین نماید. هرگاه به این تکلیف عمل نشود یا پس از شروع به عملیات اجرایی تغییر محل اقامت به دایره اجرای ثبت اطلاع داده نشود، تمام اوراق و اخطارات اجرایی به محلی که در این سند قید شده ابلاغ می شود. محل امضاء: [اثر انگشت و امضاء: محمد شاملو]

ماده ۱۱۷ - هر کس به موجب سند رسمی یا عادی نسبت بعین یا منفعت مالی (اعم از منقول یا غیر منقول) حقی به شخص یا اشخاص داده و بعد نسبت به همان عین یا منفعت، به موجب سند رسمی دیگری معامله یا تعهدی معارض با حق مزبور بنماید، جاعل در اسناد رسمی محسوب و به حبس با اعمال شاقه از سه تا ده سال محکوم خواهد شد.

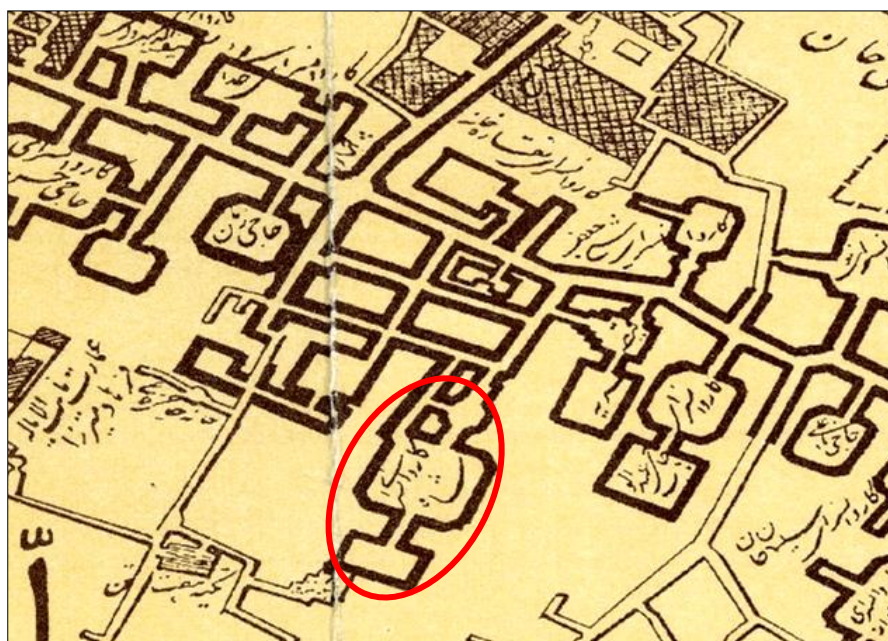

پیوست ۲:

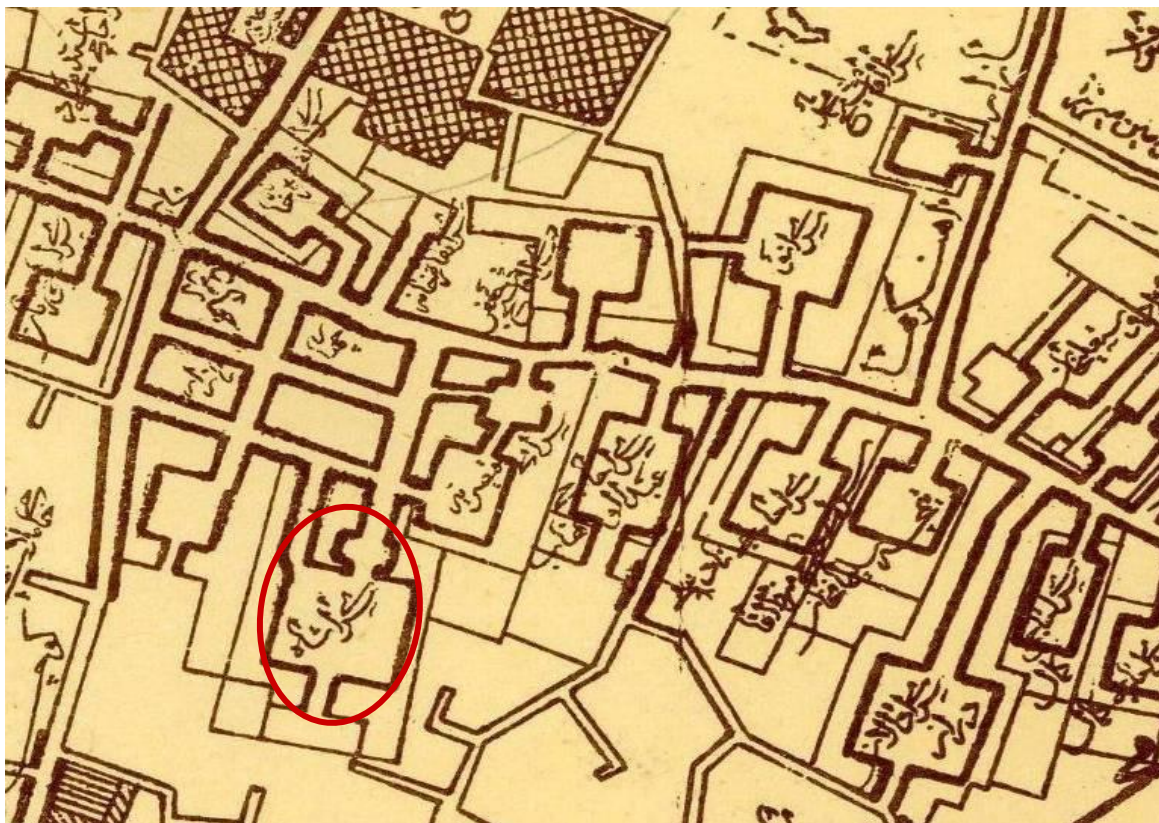
نقشه‌ها:

(نقشه شماره ۱) موقعیت کاروان‌سرای شاه در سال ۱۲۴۵-۱۲۶۰ ق. (نقشه تهران، ترسیم برزین)

(نقشه شماره ۲) موقعیت کاروان‌سرای شاه در سال ۱۲۷۵ ق. (نقشه تهران، ترسیم کرشیش)

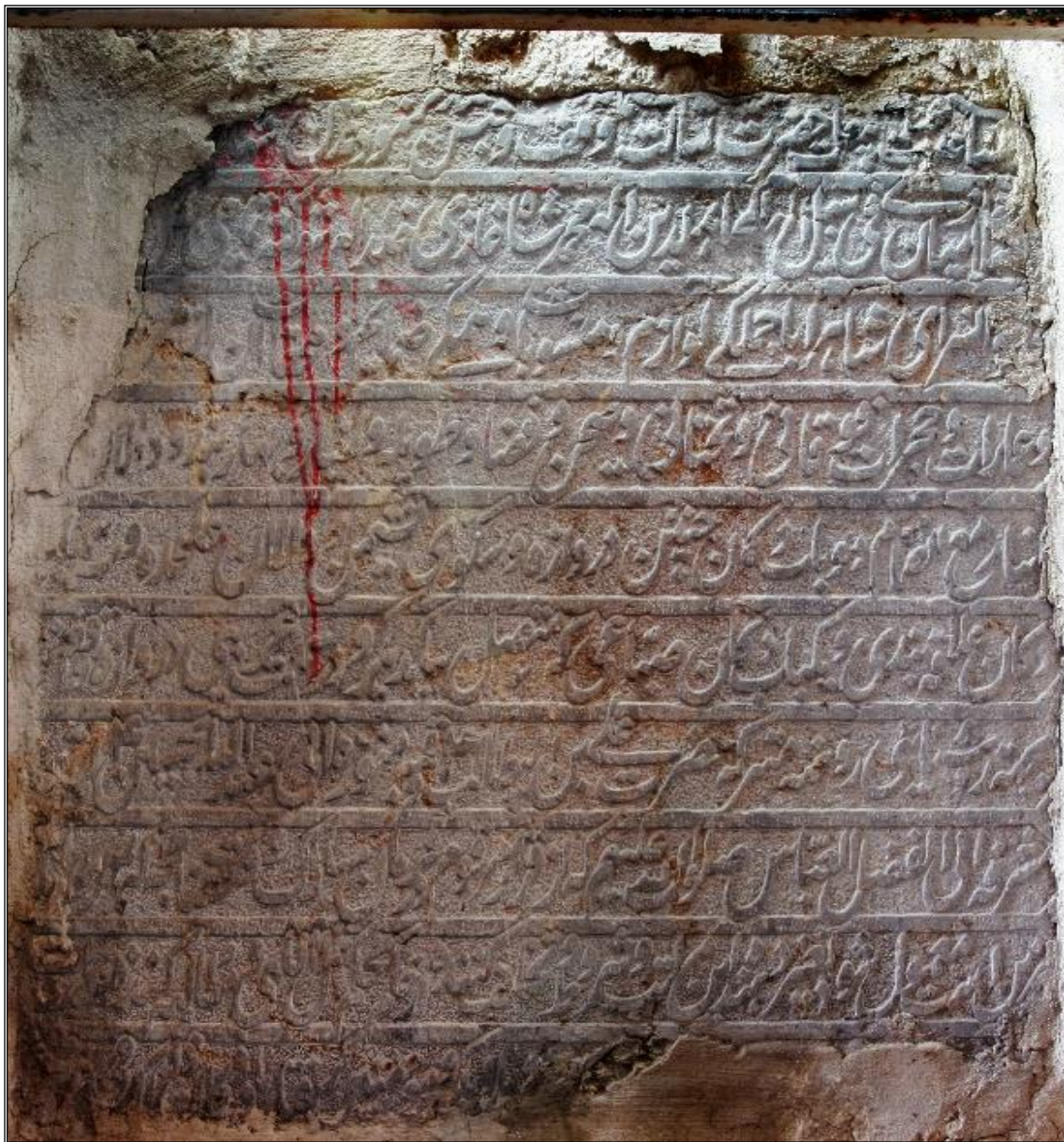

(نقشه شماره ۳) موقعیت کاروان سرای شاه در سال ۱۳۰۹ ق. (نقشه تهران، ترسیم عبدالغفار)

پیوست ۳:

عکس‌ها:

عکس شماره ۱ وقفنامه سنگی کاروان سرا (۱)

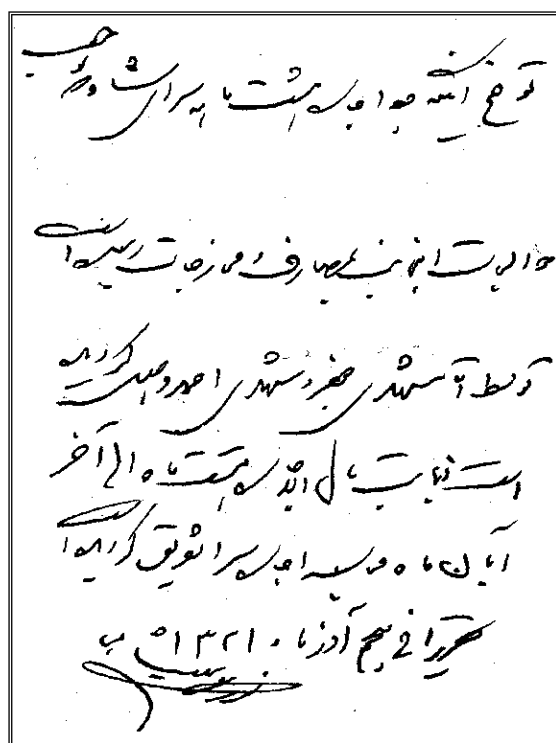

عکس شماره ۲ وقفنامه سنگی کاروان سرا (۲)

عکس شماره ۳

هشتی کاروان سرا

عکس شماره ۴

یادداشت هزینه کرد اجاره ۸ ماهه سرای شاه در سال ۱۳۲۱ ش.

پیوست ۴: اجاره نامه های رسمی کاروان سرای شاه

